

רות זריז
הכשרת נוינדורף עד אפריל 1943

תדפיס מתוך
דפים לחקר תקופת השואה - ה
המכון לחקר תקופת השואה
המשותף לאוניברסיטת חיפה
ולבית לחמי הגיטאות

הכשרת נוינדורף עד אפריל 1943

באפריל 1943, נלקחו לאושוויץ מעל 100 צעירים חברי הכשרת נוינדורף, שהיתה ממוקמת בלב לבו של הרייך הגרמני, 100 ק"מ מברלין. כיצד קרה שעד אותו יום המשיכו הצעירים לחיות בהכשרה זו, מי הם ומה היתה נוינדורף עבורם. מדוע נשארו הצעירים, חלקם חניכי 'החלוץ', בנוינדורף, וחיבו עד שהובילו אותם לאושוויץ, האם אמנם היתה נוינדורף הכשרה בלבה של גרמניה, ליד ברלין, בתקופה שבה נעשו מאמצים קדחתניים להפוך את האזור כולו ל'יחיד-רייך'. שאלות רבות מלוות את פרשת נוינדורף. לא לכל השאלות יש תשובות, ובזדאי לא חר'משמעיות. אולם, באופן יחסי יש בידינו תיעוד רב, המאפשר לשחזר את שארע בנוינדורף בשנותיה האחרונות.

הרקע

בטרם ניגש לדון במכלול העניינים הנוגעים לנוינדורף עצמה, נתאר את הרקע ההיסטורי של גרמניה הנאצית. מאז עלה היטלר לשלטון, שאפו השליטים הנאצים לרחוק את הגלי היהודים מגרמניה. מ־1933 עד אוקטובר 1941, בהתאם למדיניות הגרמנית נושלו היהודים מחיי הכלכלה, והופעל עליהם לחץ כבד שיהגרו מגרמניה. עד סתיו 1940 עורדה ממשלת גרמניה את העלייה לארץ ישראל, מכיוון שראתה בכך סיכוי להיפטר ממרבית יהודי גרמניה. ב־1940 השתתפה הממשלה בארגון עלייה ב'¹ בגלל מדיניות זו המשיך המשרד הארצישראלי לפעול בגרמניה באופן רשמי עד ראשית 1941. דחיקת היהודים ממקומות העבודה מהד, והרצון לשלב אותם בעבודה יצרנית ולהכשירם לעלייה לארץ ישראל מאידך, הם הגורמים להמשך קיומן של החכשרות בגרמניה עד 1941, ובמקומות אחרים עד 1943.

יש לציין, שבנוסף לנוינדורף היו הכשרות שבהן התחנכו צעירים יהודים שפניהם לא היו מועדות לארץ ישראל. אחת מהן היא גרוס ברוך, שהוקמה ב־1936, לאחר פרסום חוקי נירנברג.² כפי שעולה מדיווחים שונים, מספרם של הצעירים בהכשרות בשנים 1939-1941, נע בין 1000 ל־1400.³

עד סתיו 1940 נראה, שהפקיד ההכשרה, כמקום עבודה וכדוכנה להגירה ולעלייה לארץ ישראל, היה מוגדר. באוגוסט 1940 יצאה מגרמניה קבוצה אחרונה של 500 צעירים, תעלתה בעלייה ב' לארץ ישראל, רובם היו חניכי

ההכשרה. רשימת העולים נקבעה בידי הוועדה לעלייה ב', שפעלה במסגרת המשרד הארצישראלי. באותה שנה יצאו הניכוי ההכשרה גם לארצות אחרות ובהן הרפובליקה הדומיניקנית ובחיל.

בפברואר 1941 נאסר על צעירים להגר מגרמניה. אמנם ההגירה נמשכה עד אוקטובר 1941, אך מתאריך זה ואילך אין לראות בהכשרה מקום להכנת צעירים לעלייה ולהגירה, אלא מחנות שמהם גייסו הגרמנים צעירים יהודים ל'שירות עבודה' (Arbeitseinsatz). האופי המיוחד של ההכשרה העניק לצעירים היהודים תחושה שהם חיים במקומות שבהם יכול היה הנער היהודי לחיות כיהודי, ללא סכנה של דכאון נפשי, השפלה, חוסר מצפון רוחני ופגיעה באישיות.⁴

נוינדורף מעמדה והתפתחותה

כדי להבין באיזו מסגרת פעלו אנשי המקום, יש לאזכר בקצרה כמה נתונים על הקמת חוות ההכשרה ועל התפתחותה. כבר בשנות ה-20 וה-30 היו בגרמניה כמה מקומות הכשרה, שנועדו לחנך צעירים יהודים לחיי עבודה ובייחוד לעלייה לארץ ישראל. בתקופת המשבר הכלכלי רצו בדרך זו להקנות הכשרה חקלאית לצעירים ובכך להקל על מצוקת האבטלה. ב-1 ביולי 1932 נחנכה בידי ארגון סער יהודי בשותפות עם הקהילה בפרוסיה, חוות הכשרה ליד ברלין, היא הכשרת נוינדורף.⁵

ב-1933, לאחר עלות היטלר לשלטון אמורה היתה נוינדורף לשנות את המבנה הא-נורמלי של הכלכלה היהודית.⁶ ב-1937 קבעה ממשלת גרמניה מקומות, שבהם יכשירו יהודים בחקלאות ובעבודות משק-בית לקראת הגירה.⁷ האחראי לתזונה ולמשק החקלאי של העם הגרמני מסר, שהוחלט להכשיר צעירים יהודים במשקים חקלאיים לקראת הגירה.⁸ באותה תקופה דגל הממשל בהגירתם של מרבית היהודים. לאחר ועידת אויאן, יולי 1938, ובייחוד לאחר הפוגרום בנובמבר 1938, גבר הלחץ על הגירת יהודי גרמניה. ליהודים נרמזה היה שיש להם סיכוי להגר לרפובליקה הדומיניקנית, וכדי להכין עצמם יצאו להכשרה בנוינדורף.⁹

בראשית 1939, הודיע מצבם הכלכלי של יהודי גרמניה, וצעירים רבים ביקשו להתקבל להכשרות 'החלוץ', 'החלוץ' חופש מקומות הכשרה ואתח הקבוצות נשלחה לנוינדורף.¹⁰ זו היתה כנראה הקבוצה העיונית היחידה במקום באותה תקופה, כי נוינדורף המשיכה לשמש מקום הכשרה לצעירים

לארציונים. בדווח, שנשלח לג'וינט בידי 'האיחוד הכללי של יהודי גרמניה' לסיכום הפעולות ב-1939, נאמר, שבנוינדורף שהו בממוצע 130 איש, מהם היגרו 98 בלבד, אחוז נמוך לעומת ההכשרות הציוניות.¹¹ בפברואר 1940, כאשר יהודי שטין ושניידמיל גורשו מגרמניה ללובלין, עלה בידי 'האיחוד הכללי של יהודי גרמניה' להציל קבוצה ממגורשי שניידמיל, על ידי העברתם לנוינדורף, בטענה, שנוינדורף היא מקום הכשרה למתעוררים להגר.¹² ב-1940 הגיעו לנוינדורף חניכי 'אגודת ישראל', שחויפו שמוסגרת שתאפשר להם לשמור על דיני ישראל, ואולי תעזור להם לעלות לארץ.¹³

במחצית השנייה של 1941, כאשר החלו ההכנות לביצוע 'הפתרון הסופי' הופסקה ההגירה, ומרבית ההכשרות בגרמניה חוסלו. מקצת מהצעירים, חניכי 'החלוץ', שהיו באהרנסדורף, בהאפלברג, בייסן ובשנייבונן, הועברו לנוינדורף.¹⁴ מ-1941 שהו בנוינדורף חניכי 'החלוץ' – חברי 'מכבי הצעיר' ו'הבונים'. ביוני 1941 הגיעה לנוינדורף 'מגוטיינקל' הקבוצה התנועתית הגדולה ביותר. עמם הגיע גם מרטין גרוזן, שהיה אחראי למשק החקלאי, ותרם רבות להתפתחות המשק והחברה בנוינדורף.¹⁵ בספטמבר 1941 הוויבו כל יהודי גרמניה לענוד 'כוכב צהוב'. חלה החמרה במצבם ותנועותיהם הוגבלו.

ב-23 באוקטובר 1941 הופסקה ההגירה מגרמניה, פרט למקרים יוצאי דופן. גם תנאייהם של אנשי נוינדורף הורעו ושוב אי אפשר היה לעזוב את המקום בלא אישור מיוחד. מרבית החברים נשלחו לעבודות חוץ, רק 10% מהחברים המשיכו לעבוד בנוינדורף.¹⁶ מי שעבדו בחוץ, עבדו במשקי איכרים, בסלילת כבישים ובהנחת כבלי טלפון. העבודה היתה קשה ומפרכת ונמשכה שעות רבות.¹⁷

על פי דיווח של האחראי על האספקה באזור בראנדנבורג ב-28 ביוני 1941, היו באותו זמן בנוינדורף 246 תושבים, מהם: 6 – בהופשה, 39 – עבדו בגן הירק, 25 – בשירות עצמי, 20 – נשות עובדים שכירים (כנראה לאר יהודים), והשאר עבדו עבודות חוץ.¹⁸

האחראי במקום היה גרמני בשם וובר (Weber). על פי העדויות הוא התייחס לאנשים בצורה עוינית, ובע מהם עבודה טובה, ולא פגע בהם פיסית. אנשי גסטפו לא ישבו במקום. מדי שבוע בשבת הם באו לבדוק נוכחות ולעבוד על דיווחי הפעילות. הם לבשו בגדים אורחיים ולא נפגשו עם החניכים.¹⁹ על אף ההגבלות יכלו האנשים לעזוב את המקום. אחוד גרובאלד, מדריך הנוער במקום, נסע לברלין לישיבות, בתחילה מדי שבוע בשבת ולאחר ההגבלות לעתים רחוקות יותר.²⁰ רות וויל, חברת 'אגודת ישראל', זוכרת שיצאה פעמיים, פעם לביקור רפואי ופעם ללוויה.²¹

בדיווחים על פגישות שנערכו בשלהי 1941 בין נציג הרשה"א (RSHA),
ריכרד גוטוואסר, (R. Gutwasser), לבין האיחוד הארצי של יהודי גרמניה
מוזכרת נהנדורף כמה פעמים:

ב־9.9.1941 – נמסר שדנו במעמדה של נהנדורף.

ב־27.9.1941 – התקיים דיון על הסכם הכירה חדש. הגרמנים דרשו תשלום
במטבע חוץ.

ב־1.10.1941 – התקיים דיון על העסקת עובדים 'אריים' בנהנדורף.

ב־21.10.1941 – נמסר על עבודתו של וובר בנהנדורף.

ב־21.11.1941 – דרש גוטוואסר דוח מפורט על האינזונטר במקום.²²

בדיווחים של האחראי על האספקה באזור בראנדנבורג אפשר להבחין
בחוסר בהירות באשר למעמדה של נהנדורף:

ב־28.6.1941 – מבקש האחראי לברר מי האחראי לאספקת המזון לאנשים
העובדים במשק העצמי בנהנדורף.

ב־17.7.1941 – מבקשים לברר פעם נוספת איך לנהוג ביחס לנהנדורף.

ב־25.9.1941 – בקשה לקבוע מה מעמדה של נהנדורף.

ב־24.12.1941 – שוב נשלחה בקשה לברר מה מעמדה של נהנדורף.

ב־7.10.1941 – נשלח מכתב מטעם האחראי לאספקה באזור בראנדנבורג
ובו נאמר שיש ארבע אפשרויות לטיפול בחוות נהנדורף: (1) כעובדים
עצמאיים. (2) כעובדים קבועים. (3) כעובדים חקלאיים שאינם קבועים. (4)
כעובדים קבועים בביתם. אך, 'מאחר ואין יותר עובדים עצמאיים, יש מקום
לדון רק באפשרות 3'. אפשרויות אלו נשארות פתוחות.²³ כלומר, במשך
כשנה ומחצית השנה מעמדה של נהנדורף לא היה ברור גם בקרב חוגי
הממשל הגרמני.

באביב 1942 נשלחו 60 מצעירי נהנדורף למזרח, לפולין. ביז באפריל 1942
כותבת על כך קלרה גרונוואלד, לידידתה מרגרתה לרמונד: 'עלי להודיע לך
משהו מעצוב, כ־60 איש, שליש מאנשינו, הוכרחו לעזוב אותנו אתמול
בחצות. כנראה ישלחו לפולין [...] האמינו לי הלב כבד מאוד'.²⁴ אורה
בורינסקי כותבת על כך בזיכרונותיה: 'זמן מה לפני פסח 1942, הודיעו לנו כי
תוך שבועיים יפונה חלק מעובדי האחוזה [...] בבוקר יוצאות משאיות
עמוסות גולים. מרטין (גרוון) ליווה אותם לפרנקפורט על האודר, שם הם
מתרכזים. הוא חזר כעבור יומיים ואתו שניים-עשר איש שהערעור לגביהם
התקבל. בין החוזרים ארבע מהברוהיניו. השמחה לא תתואר'.²⁵ בין החוזרים
היה גם אהוד גרובאלד. לדבריו, רצה וובר להיפטר ממנו, בשל השפעתו על
הנערים, ולכן צירף אותו לטרנספורט. מרטין גרוון, שהיו לו קשרים, השפיע
שיוציאו אותו ועוד שתי בנות מהטרנספורט.²⁶ אכתיר ליבטר מספרת, שהיא

והחבר שלה היו באותו טרנספורט, וכדי לא להיפרד הם נישאו לפני היציאה. הם זכו להיות בין מי שהוחזרו לניוידורף. עם שובם קיבלו את פניהם בחדר מקושט פרחים.²⁷

מהסיפורים ומהעדויות אנו למדים, ששררה תחושה של סכנה בזמן השילוחים למזרח. למרות הכול, כולם נשארו שנה נוספת בניוידורף. באפריל 1943, נלקחו שאר אנשי ניונדורף לאושוויץ. במקום נשארו בני משפחת גרוון וארבעה או חמישה בני נשואי תערובת.

ב־16 ביוני נשלח גרוון עם בני ביתו בטרנספורט מס' 91, למחנה טרוין, שם ניהל עבודה חקלאית, אשר יבולה שימש בעיקר לאספקה לאנשי הגסטפו. כאשר נלקחו באוקטובר 1944 עובדים שלו, כביכול, לעבודה באושוויץ (ולמעשה להשמדה), לא הניח להם לנסוע בלעדיו. הוא הצטרף אליהם. עדי ראייה מסרו, כי הפרדו אותו מהם מיד בהגיעם לאושוויץ. הוא היה בן 42, כאשר מצא את מותו בחרי הגאז. אשתו ושתי בנותיו, רות ומרים נסעו אחריו לאושוויץ כעבור ארבעה שבועות.²⁸

מדוע נשארו האנשים בניוידורף גם בתקופת הגירושים, כאשר רבים מיהודי גרמניה הסתתרו או ניסו לברוח, אלו חיים ניהלו שם החברים בשנתיים האחרונות לקיומה, האם אפשר לדבר על קיומה של הכשרה חלוצית בניוידורף, מה היתה השפעתה על השוהים בה.

החיים בניוידורף 1941-1943

אוכלוסיית ניונדורף היתה מורכבת משלושה גופים. כמחצית האנשים היו מי שלא השתייכו למסגרת ציונית כלשהי. אלה היו יהודים, שביקשו להכשיר עצמם בחקלאות ובמלאכה על מנת להגר, או כדי להתקיים בגרמניה גופה. בין אלה היתה קבוצה ממגורשי שניידמיל, שהגיעה בפברואר 1940 בכוונה להגר, אך למעשה נשארה שם עד הגירוש. קבוצה אחרת, גם היא לא ציונית, היתה צעירי 'אגודת ישראל', שביקשו לשמור על אורה חיים יהודי ועל כשרות. בניוידורף הם יכלו לקיים הפילות, לנוח בשבת ולאכול אוכל כשר. למרות שלא היו ציונים, קיוו לעלות לארץ ישראל. הקבוצה השלישית, הקבוצה הציונית של חברי 'המכבי הצעיר' וה'בונים', שמרו על מסגרת תנועתית על אף הרגעים הקשים והעבודה המפרכת.

לקבוצה הראשונה השתייכו קתרד שטן ואשתו. שטן, שמי 1939 נשאר בלא תרומה, חיפש במשך כמה חודשים דרך להגר. לבסוף עלה בידו להשיג אישור (פרמיט) הגירה לבריטניה, אך לפני שהצליח לממשו פרצה מלחמת העולם. הוא יצא לניוידורף כדי להיערך לקראת הגירה לסן-דומינגו. הוא זוכר, שבינואר 1940 כשיצאה קבוצה מניוידורף לסן-דומינגו, נערכה להם מסיבת

פרדה הגיגית. הוא לא נכלל בקבוצה זו. אשתו גדלה ביישוב קטן בטורנגיה, כנערה יהודיה יחידה. היא פנתה למוסדות הקדוילה-בלייפציג וביקשה עזרה, הקהילה שלחה אותה לניידורף כדי שתימצא בחברה יהודית ותכין עצמה להגירה.²⁹

אנשי 'החלוץ' הגיעו במחצית השנייה של 1941. הם היו צעירים יותר מתושבי נייידורף הוותיקים. בין הוותיקים היו מי שהתנגדו לציונים וראו בהם צעירים מתנשאים. ראוי לציין, שאלה גם אלה מדברים על נייידורף, גם כיום, בגעגועים ובחיבה.

בקבוצה הציונית היו שתי אחיות, ברכה וחנה בלומנקופף. שתיהן היו ארצישראליות, שנקלעו לפולין עם פרוץ המלחמה. במשך כמה חודשים ישבו שתיהן בבית כלא בברלין. בנובמבר 1940 הועברו להכשרה בייסן. בתקופה האחרונה לשהותן בגרמניה היו השתיים בניידורף. חנה היתה חברת קבוצת גבע. כמשך שהותן בניידורף תרמו רבות לחינוך התנועתי הארצישראלי של חברי 'החלוץ'. בדצמבר 1941 נכללו השתיים בקבוצת החליפין הראשונה, שבה הוחלפו אזרחים ארצישראלים באזרחים גרמנים שהיו בארץ. בבואן לארץ, בינואר 1942, דווחה חנה בלומנקופף להנהלת הסוכנות:

עד אמצע שנת 1941 לא התגדה הממשלה הגרמנית לכך שארגון מקומות בשביל אנשים הרצים להגר לארצות שמעבר לים, לאו דווקא לארץ ישראל. במקומות שונים בגרמניה נראו אפוא, גם קיבוצים לא-ציוניים על ידי הקיבוצים של 'החלוץ'. מובן, כי למחנה החלוצים מטרת אחרות זולתי הכשרה גופנית גרידא. וההבדל בין שני הטיפוסים של משקי ההכשרה האלה בולט לעין במאד. הלא-ציוניים היו מעורים פעמים רבות, כי הם מתקנים ביציונעזים, שהם מלאי תקווה ויודעים להחזיק מעמד. באמצע שנת 1941 הוחמר המצב, מאחר והשלטונות ההדיוו לריכספראן, כי אין להוסיף ולשלם עוד את 45 המרקים בתור תמיכה חודשית לחלוצים בהכשרה. התשלום צומצם תחילה ואחר כך בוטל לגמרי. הממשלה נקטה עמדה זאת, כנראה לאחר שהתברר לה כי אין יותר אפשרויות הגירה, לא לארץ ישראל ולא לארצות אחרות [...] ההכנסה הזעומה לא הספיקה אפילו לקניית האיכל המותר ליהודים [...]

עד אוגוסט 1941 ניתנו תפוחי-אדמה באופן חופשי. לאחר מכן צומצמה גם המנה הזאת, וניתנו לנו תפוחי אדמה במידה ובמשקל. במשק נייידורף — במקום, נמצאים בהכשרה 250 אנשים. אני ואחרות היינו מקבלים תוספת מזון, היות והיינו נשלחות לעבודות היותר קשות. לתוספת הזאת צירפנו חבר שלישי שהיה זקוק לכלכלה מוגברת. כך עשו גם חברים אחרים שניתנה להם תוספת מזון [...] אחרי הדעת הממשלה על הפסקת התקציב להכשרה, התקיימה מועצת 'החלוץ' ובה הוחלט, כי על החברים לצאת לעבודת חוץ על מנת להרוויח למחייתם, כי מן העבודה במשק בלבד אין שום אפשרות לתקיים. או יצאו לעבודה אצל איכרי הסביבה ולמחנות העבודה. התשלום זעום מאוד והעבודה קשה למדי [...] עם ביטול תקציב התמיכה להכשרה בוטל מטעם השלטונות גם המשרד הארצישראלי ופחד מרכז 'החלוץ'. העבודה נעשתה לכלתי חוקית. אנשי המרכז בברלין עברו לקיבוצי

ההכשרה ופועלים משם עד כמה שפעולה זו אפשרית, כאופן בלתי הוקי. החיבור קשה ביותר, היות ומאוגוסט 1941 אין יהודי רשאי לנסוע ברכבות אלא למקום עבודתו [...] מחברי מרכז 'החלוץ' – זלביגר עובד בקהילה בפקד, קוטנר מנהל המשק בפאדרבורן, הרברט גרוואלד – כעוזר למנהל הפנימיה בניידורף. קופיטלובסקי, מי שהיה מנהל המשדד הארצישראלי עבד זמן מה בשניבויבן. מרטין גרוון, מנהל את המשק בניידורף, הוא מוכן לצאת עם הטרינספורט הראשון של יהודים שישלח למינסק. לדבריו, אם יעמוד בניסיון זה וישאר בחיים, הרי יהיה אדם מהאים לעלייה ולחיים בארץ [...]»³⁰

[...] עבדתי בקיבוצי הכשרה של 'החלוץ' בגרמניה במשך שנה שלמה, הרגשתי היא, שהחומר החלוצי בדרך כלל טוב, נוער שסובל ומוכן לסבול עוד, יש עניין וערנות רבה לכל הנעשה בארץ ובתנועה. לומדים עברית ודיעות הארץ, היתה שמחה רבה לקראת הידיעות על ארץ ישראל המתקבלות מוזנבה [...] לפני שרצאנו ארצה (אחותי ואני) נתכנסו מדריכים של 'החלוץ' – השתתפו רק 11 איש כי קשה הנסיעה לברלין מהמקומות המרוחקים יותר בתנאי איסור הנסיעה ליהודים ברכבות נשמעו נאומי פרדיה, אמרו לנו, כי אין רואים אותנו כחוזרות ארצה, אלא כשליחות היצואות מגרמניה למען ספר על הנעשה אותם. הובעה תקווה להתראות בארץ. שרו את 'התקווה' בלחש, מסרו לי את דגל 'מכבי הצעיר' על מנת שאמסור אותו לחברי הנהגתם בארץ. שעה ארוכה עמדנו כולנו נרעשים ומוזעזעים והחברים נשבעו: אם אשכחך ירושלים – תשכה ימיני.³¹

מן הרוח אנו למדים:

- (1) בשלב זה עדיין רואים, שההכשרות ממלאות את תפקידן החלוצי כבעבר. גם לעבודת החוץ לא מתייחסים כאל עבודת כפייה.
  - (2) בהכשרה ממשיכים לקיים לימודים תנועתיים, לומדים עברית ודיעות הארץ.
  - (3) על אף הקשיים נשמר הקשר בין ההכשרות השונות לבין המרכז.
  - (4) נשמר הקשר עם הארץ באמצעות הלשכה של 'החלוץ' בזנבה.
  - (5) החברים מאמינים, שהם יוכלו להמשיך לשמור על המסגרת התנועתית ולהגיע, בסופו של דבר, לארץ ישראל.
- על חיי התרבות בניידורף, בשלהי 1941, מספרת בזיכרונותיה, אורה בורניסקי, אחת ממדריכות 'מכבי הצעיר':

אותה שנה – שנת 1941, חשנו בייחוד את חג החנוכה כחג המאבק, הכינונו את החג בקפדנות יתרה. ניתנה לנו בכך תודמנות להתרכנ בנושא מתולדות ישראל. פעולה זו ביצעה כשיתוף אנשים מקבוצת הנוער הכללית בניידורף ובשיתוף אנשי יגודת ישראל, אשר גם להם היתה כאן חברה מיוחדת חיברנו ספר תמונות מטון, שכונה בשם 'לוחמים', וכלל תיאורים מכל תולדות ישראל, אשר בהם התייצבו יהודים באיזו שהיא דרך לקרב נוד סביבתם. עם תום החגיגה, קם כל הקהל, זו הפעם הראשונה בתולדות בניידורף ושר את 'התקווה'. אמנם גם לאחר מכן אירעו חיכוכים קלים בינינו ובין השאר, אך בדרך כלל, היתה די היצונועים על העליונה.³²

חגים ומועדים חגגו בניוידורף במשך כל תקופת קיומה של ההכשרה. ב־1942 חגגו גם את חג הפסח, כאשר הקבוצה הראשונה גורשה מניוידורף. 'אחד מאנשי שניידמיל עורך את ה"סדר" בעצם דברי ההגדה מגיעות הוראות מן המשרד על צורת סימון התרמילים, על התעודות הטענות התימה, על סדרי היציאה וכו', המשאיות מגיעות, ליל החג הופך לחגא'.³³ ובהמשך: 'כלה הקיץ והגיעה תקופת הסתיו. את הימים הנוראים חגגנו ברטט ובהתלהבות, שלא ידענוה מעולם'.³⁴ יתרה מכך, אברהם בימקה, אחד מהילדים הבודדים ששהו עם ההורים בניוידורף, זוכר את חגיגת הבר מצווה שלו. הדבר היה במרס 1943, כלומר, חודש לפני גירוש אנשי ניוידורף לאושוויץ. כמה חודשים לפני כן הכין אותו אחד מאנשי 'אגודת ישראל', לקראת הבר מצווה. רבים הבינו לו מתנות, מכל שהיה בידם. הוא זוכר את החג בשמחה. כעבור זמן קצר נלקח יחד אנשי ניוידורף לאושוויץ.³⁵ פעילות תרבותית היתה גם בקרב הלא־ציונים. קונד שטן מספר על שיעורי ספרות ובעיקר על עריכת קונצרטים.

לדבר אהוד (הרברט) גרובאלד, מדריך 'החלוץ' במקום, היה עליהם לדוות לגסטפו מדי חודש בחודשו, על כל הפעילות התרבותית שנערכה במקום, לאזכר את השירים שהושרו בעברת, ולדווח על פרקי ההיסטוריה שנלמדו. למרות שהיו עייפים מהעבודה הקשה, המשיכו הנערים לשבת בצוותא לאחר ארוחת הערב, לשוחח, לשיר וללמוד.

החיים בניוידורף נועדו להקנות לאנשים הרגשת ערך עצמי: 'המגמה היתה לתת לחברינו במהומה של העולם המתמוטט המקיף אותנו, הרגשה של נקודת משען כלשהי. משום כך היתה סיסמתנו: שום דבר לא השתנה'.³⁶ זאת על אף הידיעה שהכול השתנה.

נקודת המשען העיקרית היתה השותפות — 'היהודי'.³⁷ הרגשת הערך העצמי התבטאה במטרה המשותפת וביחס לעבודה, על אף העבודה הקשה, שהיתה במסגרת 'שרות העבודה'.³⁸ קונד שטן מספר עד היום בגאווה על מיומנותו בעבודה ברפת ועל עבודתו באורווה. אהוד גרובאלד סיפר, שבהפסקת הצהרים בחממת הפרחים, הוא קרא ספרות מקצועית, כי העבודה היתה עבורו יותר מסתם עבודה. רות וייל וסופי סולברג מספרות בגאווה על יכולתן לעמוד בקשיי העבודה המפרכת במכבסה. קלרה, שלימרה את הילדים בניוידורף, עשתה את עבודתה בהתלהבות ובמסירות, בלי לחשוב על הצפוי לילדים. ב־19 בדצמבר 1941 כתבה לילידותה: 'האם סיפרתי לך פעם על ניסיונותי בבית הספר ובגני הילדים בשיטת מונטסורי, השתדלתי ליצור תנאים הותובעים עזרה הדדית והיום סוציאליים בצורה טבעית. אולם זה מתאפשר רק במספר רב של ילדים החיים יחדו'.³⁹ וב־21

בינואר 1942 היא כותבת: 'בכיתות שלי אף פעם לא "הענשתי", לא הושבתי ילדים לפי "התור", לא המטרתי עליהם שבחים, אפילו לא רשמתי ציונים מתחת לעבודותיהם, ובלבד שיתרגלו לעשות כל דבר לשמו, ולא למען שום מטרה היצונית'.⁴⁰

ואכן, אברהם בימקה עד היום זוכר בתודה, בחיבה ובהערכה את כל מה שתרמה לו קלרה: 'מה אני עשיתי בנוינדורף? הייתי עם קלרה, כי היא לימדה אותנו. אנחנו עסקנו גם בעבודות הבית, כי היא רצתה לחנך אותנו גם לעבודה! הוא זוכר את הימים שנסע עם העגלון להוביל חלב לפרסטנוואלדה. אחד גרובאלד מבטא, יותר מכלם, את ההרגשה שלחיים יש ערך, שליוותה את העשייה בנוינדורף. בקיץ 1940 כאשר יצאו אחרוני העולים בעלייה ב', החליטו פעילי 'החלוץ', שאהוד גרובאלד יישאר בגרמניה, כמדריך חינוכי של הנערים. הוא מילא תפקיד זה תוך הרגשת שליחות. בקיץ 1941, עבר לנוינדורף, כדי שיוכל לבוא לישיבות המרכז בבולין: על החלטה זו כותבת אורה בורניסקי:

'הם החליטו ביניהם, שאהוד גרובאלד, לדוביג קוטנר וסוניה אוקן, יישארו כדי להמשיך לטפל בנערי 'החלוץ'. משלושתם, רק אהוד נשאר בחיים'.⁴¹ אף על פי שבגלל החלטה זו הובל אהוד גרובאלד לאושוויץ, הוא אינו מדבר עליה במריחות, הוא בטוח שבעבודתו בנוינדורף הוא מילא תפקיד חשוב. הרגשת השליחות באה לידי ביטוי גם במכתבים שכתב לנתן שוואלב בזינבה, לאחר שנודע על הרצחו של אלפרד זבליגר, נציג 'החלוץ' ב'איחוד יהודי גרמניה':

נתן, מהי המסקנה שצריך להסיק ממותו של ידיד, אם לא שהנשואים בחיים יטלו על עצמם אחריות עוד יותר גדולה ויותר התחייבות בנדרים ובשבועות צריך בימים אלה לנהוג בזהירות יתרה, כאשר אין איש יודע אם יעמוד לו העת והאומץ לקיים. יותר מזה, אין לומר כלום [...] ברם, רוצה אני שתרע, כי אנו המבוגרים, נעמוד על משמרתנו ונקיים את המוטל עלינו עד נשימתנו האחרונה. אהה תנאים שלא יוצרו, ולאן שהגורל לא יטלטל אותנו, נקיים ונעשה ללא תנאי ומבלי להתחשב מה שעוד עלול לבוא עלינו. עלינו לעשות — זאת דעתנו — גם מבלי להתחשב אם נצליח בפעולה החינוכית ובהכשרת הדור הצעיר, ואם לאו, אלפרד רגיל היה להזכיר דברי נהמן: לא המדרש העיקר אלא המעשה! זאת היא התחייבותנו, שהננו מוכנים לקיימה בכל עת ובכל שעה. החיים שוטפים במסלולם הרגיל.⁴²

על המדריכים וזיתת מוטלת אחריות כבדה, בעיקר בעת הדיונים על בקשות של תכרים שרצו להצטרף להוריהם בגירוש. אורה בורניסקי כותבת, שנרשא זה מטריד עד היום את מי שהשתתפו בדיונים:

בימים ההם היינו חייבים לעסוק באופן יסודי בשאלת ההורים. מיים ליום רבו הדיעות שקיבלו רבים מהבחינו, כי חוריהם נצטוו להיות מוכנים לצאת תוך זמן קצר לגולה.

כמעט כל ההורים ציפו שבניהם יחלוו אליהם. לא ניתן לבדוק, אף לא הגיעו ידיעות על כך, אם מפרידים שם בין הצעירים ובין הזקנים, או שמשאירים את המשפחות בשלמותן. ההכרעה היתה: החבר נשאר עם הברתו. המטרה – לדחות עד כמה שאפשר את מועד הגלות. ההכשרות בגיוס העבודה עדיין בטוחות פחות או יותר. בתוך החברה היה חשוב כל יהודי להחזיק הכלל, ואפילו כשתבוא שעת הגלות. בחברה וברצונה המלוכד היו ערובות בטוחות יותר, שנוכל להחזיק מעמד בדרך. היחיד, כך חשבנו עלול להישחק על נקלה, מה גם שרובצת עליו הדאגה להוריו. כאלה היו השיקולים, שהביאונו לידי ההכרעות העקרוניות. מובן מאליו, כי היו גם מקרים, אשר אחרי התייעצות עם אותם חברים, הייבנו את ההצטרפות להורים [...] מאותם חברים שהלכו עם הוריהם בהסכמת החברה, היו נפרדים בבוקר השכם, לפני היציאה לעבודה. היו אלה שעות מזועזעות שלא יישכחו מלב אנשי החוג הזה. כולנו לבושים בגדי עבודה, עמדנו איש זרועו על כתף חברו. התשמעו דברים קצרים. הושר – לשלום, לשלום. ואז ניתנה לפורש התיכה ממפת הדגל. (בנוינדורף היו שלושה דגלים, מאהרנסדורף הפלברג ויסן. היה זה הדגל האהרנסדורפי שחולק בין החברים שפרשו ברשות). אולם חברים שיצאו בניגוד לרצון החברה הזמרכו עם הוריהם, הוצאו מתוך הברית ומתוך החלוצי, היה זה אמצעי חמור ביותר. אך ראינו בו הוכחה.⁴³

באותו נושא מעיד אהוד גרובאלד:

זו אחת הפרשיות בה אנחנו נחשאים באחריות לא מבוטלת. אנחנו, עד כמה שאפשר, ניסינו שהילדים ישארו אצלנו. במידה שמישהו רצה ללכת עם ההורים הוא הלך. אנחנו לא ידענו לאן הדרך של ההורים, ידענו שלימורח. ברור היה לנו שאנחנו ביחד וצליח יותר. אנחנו ניסינו, ואני מדבר על עצמי, ניסיתי להסביר שאם אנחנו נהיה ביחד, נהיה חזקים יותר. אנחנו ידענו שאנחנו קבוצה שנלך כל ררך שהיא ביחד, שאנחנו כבר לא נתפור, לטוב ולרע מה שיהיה.⁴⁴

על התקופה האחרונה בנוינדורף כותבת אורה בורינסקי:

בפברואר נודע לנו, מחר בבוקר יצא פאול אפשטיין, ראש ההתאחדות הארצית לטרזינשטט. אליו נלווית רעייתו הדתייה, שתי מזכירות – וכחמד מיוחד בנינו – ידידתה של הדתייה, סגניה (אוקוף) [...]. באחת השבתות בסוף פברואר, מצלצל הטלפון. הוא מודיע, כי אנשי וינקל וסקאבי יוצאים. בדיוק לאחר שביע באה הידיעה על האקציה הגדולה בבתי החרושת בבירלין. אספו את היהודים מרוב בתי החרושת בעצם עבודתם והביאום ללא ציוד ובתנאים גרועים ביותר אל מחנות איסוף שונים. ביניהם היו גם לוטה וכמעט כל החברים הנותרים. תשוב עבר שביע, אנחנו נמנעים מוותר פחד מלשאל בשונו אחר הצהריים הביתה על החרושת האחרונה. אך הידיעה מגיעת: פארברון תפונה. התייעצות במזכירות: התחייב הברתנו גם היא ותלווה אליהם להמסקנה: לא, אין לדחוק את הקץ, אולם עדיין אנחנו בניינדורף עוד שלושה שבועות לפנינו, בהם יכולים אנו להיות בשלווה בצורתא. אנו נבגשים למתנת ברית חגיגת אחרונה. יהוד אנו כותבים לנתן שוואלב ולשאר החברים, ושמהים אנו בשומיים לפני יציאתנו מגיעים אלינו דברי פרידה מאת נתן כעידוד לדרך.⁴⁵

במכתב האחרון מבני־דורף לזינבה ב־10 במרס 1943 נאמר:

נתן היקר, זה מכתבי האחרון אליך שנועד למסור לך בקצרה, שאת רעתי ביררתי עד פעם עם כל המשפחה. שמחנו גם שלאחר הרצאת לדודיג היה לנו עוד ביקור של דודה מועצה, שבשמה אני יכול למסור ברכות חמות. כמו כן, אני יכול למסור לך בשמה: מה שלא יקרה, 'אצלנו' לא ישתנה דבר. התמלאנו מחדש כוח באמצעות הקשר של אחד לשני והקשר למשפחה. שאבנו מכל זה כוחות מחדשים. אנחנו יודעים עד כמה אתה קשור אלינו, ועל כן אנו רוצים לומר לך, שהנך יכול להאמין בנו, שגם אנחנו נחיה כפי שאנחנו יודעים שהיים כל היקרים לנו בבית. דודה מועצה ביקשה למסור לך כך: זה שטרוה היקרה יכולה בכל זאת לנסות, הביא לסיום נוכחותנו הנעימה יחדו.⁴⁶

אין ספק שהחברים בני־דורף ידעו שהם עומדים להיות מגורשים, אך לא ידעו לקראת מה הם הולכים. למעשה, הם קיבלו ברכת פרדה מלשכת 'החלוץ' בזנבה. באותו זמן, היו בגרמניה יהודים רבים שניסו להסתתר ואחרים שניסו לברוח לשוויץ. החברים בני־דורף שמרו על 'היחד' התנועתית, לא הסתלקו ולא התפזרו.

ב־7 באפריל הגיעו לבני־דורף רשימות המגורשים שכללו את שמות כל החברים, פרט לבני התערובת:

אנחנו ניגשים למפקד האחרון. תשוב כולנו בלבוש לבן תכלת אנו שרים. מובאים הדגלים. אחד הדגלים הצטמצם ביותר, דגל אחד קרוע באמצעות. את הדגל הזה שבור הלב, תופס הרברט וגור מפתו לשנים עשר חלק. את החלקים הוא נותן אחד אחד לשלוש החברות. ל־4 חברים, ל־4 מדריכים ולחבר אחד הנוטל את האחריות לנוחיים. קרע זה של הדגל, שניתן לי, אני עונדת עד היום. הוא נשאר איתי בכל בדיקות הגוף וכל הביקורות שהיו באושוויץ.⁴⁷

המניעים שבגללם נשארו החברים בני־דורף עד הגירוש

אפשר למנות כמה סיבות מדוע נשארו האנשים בני־דורף עד למועד גירושם. בוודאי שאין להתעלם מהגורם של אי ידיעת הצפוי: חשבו חשבנו — תשוב עלי להדיגיש זאת — עד הרגע האחרון, עד שהגענו, אנו עצמנו, אל מחנה הריכוז אושוויץ, כי פירושו של הפינזי הוא עבודת פרך ומחסור הריף, העלולים להפיל חללים בין הנמושות. אך מעולם לא העלינו על דעתנו, כי פירושו של הפינזי משתווה לכיליון חרוץ.⁴⁸ בנוסף, ניסו לדחות את הקץ, עד שאיחרו את המועד: תמיד שאלנו את עצמנו, אם כבר הגיעה השעה השתים־עשרה, וכך אחרנו כאשר למעשה היה כבר שהים־עשרה.⁴⁹ וכמובן האשליה, שבזכות העבודה להם זה לא יקרה. כפי שאמר קנרד שטרן: 'חשבנו שעבודתנו טובה וצריכים אותנו'.⁵⁰

אולם כנראה שכל ההשקפות האלו אינן משקפות את עוצמת ההכרה ואת תחושת הערך והשלוחות, שליוו את החברים ששהו בניוורוק עד אפריל 1943. על כך כותבת אורה בורניסקי: 'אמרנו לא, כשצפה לראשונה השאלה, אם נרשה לחברים, שיש להם אפשרות לכך לנסות להיות באופן בלתי חוקי בלאייהודים. שללנו כל ניסיון לחמוק מן הגורל היהודי. במסגרת הכלל חייב כל אחד לשמש משענת לזולתו'.⁵¹ וממשיך בנושא אהוד גרובאלד:

היה ברור שלהסתתר או לברוח לשוויצריה יוכלו רק בודדים. הקבוצה כקבוצה לא תינצל [...] ואני יכול להגיד, עם כל הצניעות שבחיים, החיים בהכשרות היו בשבילנו חיים שחיינו אותם בשלמות. שמרנו על צלם האנוש שלנו. זה החזיק מעמד במאה אחת במחנות, והוכיח, שהערכים האלו שניסו לרכוש לעצמנו פעלו. איש לא נפל, איש לא איבד את עצמו לדעת. אחד עזר לשני בכל הדרך, אם על ידי מתן פרוסת לחם, ואם על ידי תוספת מרק. אני לא רוצה לקרוא לזה גבורה, אבל היתה זו עמידה בערכים אנושיים. עמידה שלנו מול הגנשה שאמרה לנו: 'אתם לא שווה כלום אפילו לא מספר'. נשארנו עם פנים שיכולנו להראותם אחר כך.⁵²

אורה בורניסקי אמנם בפהות ביטחון אך במלוא האמונה, 'אף אם רבה אשמתנו שלא עלה בידנו להרבות את מספר הניצולים — הרי אין כל ספק, כי כל אשר עשינו, או כל אשר משכנו ידנו ממנו — נעשה מתוך אמונה שלמה בנכונות דרכנו ומתוך דאגה לטהרת מטרותנו'.⁵³ באותו הקשר מצוין אהוד גרובאלד, שהקו המנחה היה, שאם לצאת מגרמניה הרי רק לארץ ישראל. אחרת יש לנסות להחזיק מעמד במקום.⁵⁴

בהקדמה לספרו של יצחק שברונץ, כתב שאול אש, שהיה אחד הבחורים שירדו למחנות: 'הרי תוצרת לוואי, שאולי לא שיערוה מראש: הנתר הציוני אף שסלד רובו ככולו במשטר הנאצי גם ללא כל קשר לאנטישמי ותו, נעשה אדיש למתרגש בגרמניה ובעם הגרמני. מעיינו היו נתונים לארץ ישראל בלבד. כל מעשה מרי כנגד הנאצים — ענינם של הגרמנים הוא'.⁵⁵ ובהמשך: "להחזיק מעמד" נעשה הרעיון המנחה לחברים אלה, ביטוי לעקשנותם ולהרגשת כבודם.⁵⁶

חשוב להזכיר טיעון נוסף של אהוד גרובאלד, שאין להמעיט בערכו:

והיה עד דבר, היו לנו מכתבים דרך כל מיני ארצות שהיו בקשר אתנו. זה החט שהיון אותנו. ולא היתה אף פעם קריאה מהארץ, תשובו את הכל ותרדו למטה. תשחו בצורה כזאת תתיימית לארץ ישראל, או לאיזה מקום אחר. הוראה כזאת אף פעם לא היתה, לא הגיעה. דווקא בענין זה רציתי מאוד לדייק ולזכור, מה היה ומה לא היה. אנשים אחרים ניסו אבל אנהנו היינו קשורים לדרך שראינו לנגד עינינו.⁵⁷

באפריל 1943 נלקחו אנשי ניוורוק לאושוויץ. לאהוד המפקד הם יצאו ברכבת נוסעים לברלין:

בברלין יוצאים מן הקרונות להסתדר בטורים! אנו פוסעים ברחובות מלפנינו, מאחורינו, מימינו ומשמאלנו — משמרות דומה, אנשי ברלין הסכימו למחנות אלה. אנו באים לרחוב המבורג אל הבית אשר שערו הגדולים נפתחים לפנינו בכניסתנו וננעלים עם כניסת האחרון שבשורותינו. עכשיו אנו יודעים בוודאות — אסירות אנו.⁵⁸

ב־20 באפריל עברו אנשי נטורוף את שער אישוויץ. הנשים ההרות והילדים נשלחו להשמדה. השאר הועברו למחנה עבודה. חלק מהם ניצל. האנשים שנשארו בנטורוף האמינו, שבכך הם משרתים, בדרך נכונה, את מטרות תנועתם. איש בארץ לא הציע להם לנהוג אחרת. וכך, עד אמצע 1943 בעצם ימי מרד גטו וארשה, המשיכה לפעול בלב לבנה של גרמניה, הכשרה תנועתית של חברי 'החלוץ'. בדרכם, הם המשיכו את הויתם התנועתית, שמרו על 'היחד' התנועתי, על השותפות, על העבודה כערך ועל לימוד עברית ותולדות עם ישראל. היתה זו דרך יחידה במינה של חברים צעירים לשמור על נאמנותם לארץ ישראל העובדת ולערכיה. לאור הנסיבות הידועות לנו כיום, היתה זו אולי דרך תמימה של נאמנות תנועתית, אבל ההולכים בה עשו זאת במלוא ההכרה והנאמנות.

הערות

- 1 על ההגירה מגרמניה בשנים אלו ראה: רות זרין, הצלת יהודים מגרמניה באמצעות הגירה 1938-1945, דוקטורט, ירושלים 1965. על המדיניות הגרמנית ביחס לעלייה ב' ראה גם, דליה עופר, העליה הבלתי לגלית לארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה 1939-1942, דוקטורט, ירושלים 1981.
- 2 על הכשרת גרוס ברון מגמותיה וגורלה, ראה: Angress Werner, 'Auswandererlehrgut Gross Breesen'. *LBZ* 1965, no 10, pp. 168-188
- 3 בדוח, ששלח שורה אישרוביץ, שליח הקיבוץ המאוחד ב־1 באפריל 1939, נמסר על 1000 חברים בהכשרות, ארבעת יד טבנקין, חטיבה 2 מיכל 14 חוב' 19. בדוח של נתן שזאלב, נציג 'החלוץ' בוינבה נמסר ב־17 במרס 1941, שיש בגרמניה עוד 1400 חברים בהכשרות, ארבעת גורדוניה, מיכל 110 חיק 5. היוונים אחרים מאשרים את המספרים האלה.
- 4 חיים שצקר 'תנועת הנוער היהודית בגרמניה', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופ' יעקב כץ. היצ' מגניס ירושלים תשי"ב, עמ' תניו. במאמרו זה עומד חיים שצקר בהרחבה על התפקיד הזה של ההכשרות
- 5 Max Birbaum, *Staat und Synagoge 1918-1938* (Tübingen 1981), p. 182
- 6 נמסר על כך בדף מידע של ארגון הסעד היהודי: Informationsblätter — Zentralausschuss Deutscher Juden für Hilfe und Aufbau, 1 November 1933, pp. 1-2
- 7 *ibid.* 1938, 1/2, p. 5

- 8 ההוראה המובאת היא מתוך עבודתו של דב קולקה, הבעית היהודית ברייך השלישי כגורם במדיניות הנאציונליסטית ומשמעותה לקביעת מעמדם ופעילותם של היהודים. האוניברסיטה העברית ירושלים 1975, כרך ב', תעודה 12, עמ' 152.
- 9 עדות קונרד שטרן ואשתו – מדור להיעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו – ירושלים, נגבה על ידי ריר אברהם מרגליות ב-1981.
- 10 על כך כתב ב-11 במאי 1939 שליח הקיבוץ המאוחד, פיטו גינצבורג, במכתב למזכירות הקיבוץ המאוחד: 'נוסף לכך יש לנו עכשו קבוצה ציונית במשק הלא-ציוני שבניידורף. ארכיון יד טבלקין, חטיבה 2 מיכל 14 תיק 45.
- 11 LBI, Kreutzberger Collection Box 16, Fol. 4, p. 30
- 12 ארכיון יד ושם, (2) 054/24.
- 13 עדות רות וויל, חברת קיבוץ חפץ חיים, וסופי זולצברג (ירושלים), מדור להיעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו. עדויות אלה, וכל שאר העדויות הנזכרות, נגבו על ידי רות זרח ב-1981 וב-1982.
- 14 Annelisa Borinski, *Erinnerungen 1940-1943* (Germany 1970), p. 19
- 15 בחקירה למכתביה של קלרה גרוטואלד אל ידידתה מרגריתה לרמונד, ילקוט מורשת, י"ט יוני 1975, עמ' 13-14.
- 16 על פי יוסף וולק: ימיו האחרונים של מרכז ההכשרה גרוס בראון, יד ושם ח' (1970), עמ' 147, הדיע הגסטפו ב-31 באוגוסט 1941, על חיסול מרכז ההכשרה גרוס בראון והפיכתו למחנה לצורכי גוס לעבודה (Arbeitseinsatz), פקדה של הגסטפו מס' 1697/41 – IVB4. על בניידורף, LBI, ME 503 – Meine Winter Lichter.
- 17 אורה בורנסקי, 'זכרונות מימי השואה' – גיב הקבוצה 1957.
- 18 LBI, Kreutzberger Collection Box 3 Fol 3
- 19 עדות אהוד (הרבט) גרובאלד, המדריך של קבוצת חברי 'החלוץ', מדור להיעוד בעל-פה.
- 20 שם.
- 21 רות וויל, היעוד בעל-פה.
- 22 מסמכי 'האיחוד הארצי', בארכיון הנמצא בידי דב קולקה.
- 23 ראה הערה 18.
- 24 קלרה, ידידתו של מרטן גרוזן, מורה של הילדים בניידורף, ראה מכתבי קלרה, ילקוט מורשת, י"ט, שם עמ' 19.
- 25 אורה בורנסקי, גיב הקבוצה, שם, עמ' 269.
- 26 אהוד גרובאלד, שם.
- 27 ראה הערה – 16.
- 28 ילקוט מורשת, י"ט, עמ' 14.
- 29 עדות קונרד שטרן, ראה הערה 5.
- 30 באוקטובר 1941 החלו הגירושים ההמוניים מגרמניה, ביניהם גם לגטו מינסק. מהגירתו למינסק ניצלו רק בודדים. מרטין גרוזן לא היה ציוני, אך הדברים האלה כנראה תואמים את מהשבויתו. כמובן, מרטין גרוזן מימש את הבטחתו מאוחר יותר וצא מטרזיינשטט לארשוויץ.
- 31 ארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S6/1849
- 32 אורה בורנסקי, שם, עמ' 272.
- 33 שם, עמ' 274.
- 34 שם, עמ' 275.
- 35 עדות אברהם בימקה, היום חבר קיבוץ חצרים, מדור להיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו.

- 36 אורה בורנסקי, שם, עמ' 269.
- 37 על משקל 'יהוד' או 'החברותא' בהווי התנועה כתב חיים שצקר, שם, עמ' תריג.
- 38 Arbeitseinsatz – עבודה בשכר מתימלי נכפתה בגרמניה עוד לפני המלחמה, במסגרת 'תכנית ארבע השנים', שבראשה עמד הרמן גרינג. מ־1938 חויבו בה רבים מהיהודים, ובתקופת המלחמה כל היהודים בגרמניה.
- 39 מכתבי קלרה, שם, עמ' 16.
- 40 שם, עמ' 19.
- 41 A. Borinski, ibid. p. 16
- 42 אצ"מ, S7/2090.
- 43 אורה בורנסקי, שם, עמ' 271–272.
- 44 עדות אהוד גרובאלד, שם, עמ' 19.
- 45 אורה בורנסקי, שם, עמ' 277.
- 46 אצ"מ L17/457.
- 47 אורה בורנסקי, שם, עמ' 278.
- 48 שם, עמ' 273.
- 49 A. Borinski ibid. p. 18
- 50 עדות קונרד שטק, שם.
- 51 אורה בורנסקי, שם, עמ' 273.
- 52 אהוד גרובאלד, שם, עמ' 12–13.
- על העמדה הזאת של מרכז 'החלוץ' עומד גם שאל אש בהקדמה לספרו של יצחק שברונץ, מהתרת הלוצה בגרמניה הנאצית, הקיבוץ המאוחד 1969, עמ' 14. עם זאת יש לעיין, שיצחק שברונץ קיבל את ברכתו של אלפרד זבליגר באוגוסט 1942, כשיוד למהתרת שם, עמ' 97.
- 53 אורה בורנסקי, שם, 273.
- 54 עדות אהוד גרובאלד, שם.
- 55 שאל אש, שם, עמ' 12.
- 56 שם, עמ' 14.
- 57 אהוד גרובאלד, שם.
- 58 אורה בורנסקי, שם, עמ' 18.